

LOGICĂ ȘI EPISTEMOLOGIE

LOGICA STOICĂ – O PREZENTARE DIN PERSPECTIVĂ CLASICĂ

VICTOR EMANUEL GICA

Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru” al Academiei Române

Stoic logic – a classical approach. This paper is a short presentation of stoic logic, from a classical perspective. Stoic logic is put in relation with stoic philosophy, and its main contribution is highlighted.

Keywords: stoic philosophy, stoic logic, *lekta*, contradiction, logical paradoxes, sophisms.

LOCUL LOGICII ÎN FILOSOFIA STOICĂ

Existența operelor lui Platon și Aristotel, chiar în forma în care ni s-a transmis și o cunoaștem azi, este un noroc de care nu s-au bucurat scrierile stoicilor timpurii și medii. „Producția filosofică a școlii stoiciene vechi: Zenon din Cition, Cleante și Hrysip, s-a pierdut până la mici fragmente și referate culese și orânduite în chip exemplar de Ioannes ab Arnim, *Stoicorum veterum fragmenta*, în patru volume”¹. Din aceste patru volume, două (vol. II, 1923 și III, 1923) sunt dedicate lui Hrysip (translitterat și Chrysippos), unul dintre cei mai prolifici logicieni ai Antichității, chiar și ai întregii istorii a filosofiei. Școala stoică medie (Panaitios din Rhodos și Poseidonios), cu influențe profunde asupra filosofiei grecești ulterioare, în special asupra neoplatonismului, n-a avut parte de o soartă mai bună. Numai operele lui Epictet, Seneca, Marcus Aurelius au ajuns până la noi; pentru logică nu este o mare consolare, deoarece noii stoici „se ocupă mai mult de morală și nu dau decât informații sporadice despre stoicismul teoretic, despre logica și fizica stoiciană”².

Cunoștințele cu privire la logica stoică provin mai ales din rezumatele unor doxografi ca Diogene Laertios asupra lucrărilor principalilor reprezentanți ai școlii sau din criticile făcute concepțiilor acestora de către alți autori, precum Sextus Empiricus (care făcea parte dintre sceptici, ostili dogmatismului stoic). Cu toate acestea, contribuția stoică în domeniul logicii este considerată drept importantă și există numeroase studii asupra ei, mai ales în epocile mai recente (Cf. Benson Mates, *Stoic Logic*).

¹ Aram M. Frenkian, *Diogene Laertios și izvoarele filosofiei antice grecești*, în Diogene Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, traducere din limba greacă de C.I. Balmuș, studiu introductiv și comentarii de A.M. Frenkian, Editura Academiei R.P.R., București, 1963, p. 36.

² *Ibidem*, p. 37.

Fondatorul școlii stoice este Zenon din Cition (o cetate grecească, cu populație feniciană, din Cipru). Sosit la Atena ca negustor, Zenon s-a dedicat aici cu totul filosofiei, sub influența lecturilor despre Socrate din Xenofon, fiind, pe rând, elev al lui Crates, Stilpon și Xenocrate. Datorită acestei filiații intelectuale, menționată de Diogene Laertios, logica stoică a putut fi pusă de istoricii filosofiei în legătură cu preocupările megaricilor și micilor socratici în direcția eristicii care, rândul lor, continuau tradiția începută de omonimul din Elea al lui Zenon. Stoicii foloseau, pentru a denumi logica, termenul de *dialectică*³; după cum se știe, la Aristotel, termenul va fi rezervat numai uneia dintre părțile logicii.

Interesul pentru logică, în forma sa dialectică-eristică, al lui Zenon este menționat de Diogene Laertios (VII, 25), care îl pune pe seama contactului dintre fondatorul școlii stoice și Diodoros Cronos. Acest reprezentant al școlii megarice se preocupa, între altele, de studiul paradoxurilor (Mincinosul, Chelul sau Grămada, Voalatul, Încornoratul) asupra cărora și-au concentrat stăruitor atenția și reprezentanții stoicismului vechi.

Lui Zenon din Cition i se datorează împărțirea tripartită a filosofiei care, dincolo de orizontul școlii stoice, și chiar al gândirii antice, s-a prelungit până la Kant. Așadar, filosofia are trei părți, potrivit lucrării zenoniene *Despre rațiune*: fizica, etica și logica (cf. Diogene Laertios, VII, 39, care revine mai jos, în paragraful următor, cu precizări asupra ordinii: logica, fizica, etica pentru Zenon, Hrysip etc., în vreme ce alți stoici pun pe primul plan etica ori fizica)⁴. Hrysip, într-o scriere omonimă, precum și Apollodoros, Syllos, Eudromos, Diogene Babilonianul, Poseidonios preiau sistematica fondatorului școlii.

Împărțirea tripartită a filosofiei le-a prilejuit stoicilor câteva comparații sugestive:

Filosofia, spun ei, este asemenea unui animal, logica corespunzând oaselor și tendoanelor, etica părților cămoase, iar fizica sufletului. O altă comparație folosită de ei este aceea a unui ou: coaja este logica, pe urmă vine albușul care-i etica, iar gălbenușul din centru este fizica. Mai asemuiesc filosofia și cu un câmp purtător de roade: logica fiind gardul care îl înconjoară, etica, recolta, iar fizica, solul sau copacii; sau cu o cetate bine apărată cu ziduri și cârmuită de rațiune. (Diogene Laertios, VII, 40)

Aceste prezentări plastice ale edificiului filosofiei nu sunt simple ilustrări cu scop pedagogic, ci revelează o concepție stabilă asupra caracterului unitar, organic, al cunoașterii. Stoicii apar – mai pregnant decât Aristotel, care poate fi considerat

³ W. și M. Kneale, *Dezvoltarea logicii*, traducere de C. Popa, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1974, p. 127. Potrivit lui Diogene Laertios, stoicii înțelegeau prin dialectică „știința de a discuta corect subiectele prin întrebare și răspuns; de aici vine definiția ce i-o dau ca știința enunțurilor adevărate, false și nici adevărate, nici false” (VII, 42); tot Diogene Laertios precizează că, la stoici, dialectica „se divide în două părți: subiectele discursului și limba” (VII, 43) – Diogene Laertios, *op. cit.*, p. 342 (vezi și analiza de mai jos).

⁴ Pentru tripartiția filosofiei stoice, vezi și Sextus Empiricus, *Schițe pyrrhoniene*, II, 13 sqq.: „Stoicii, deci, și oarecare alții spun că *filosofia are trei părți: logica, fizica, etica*. Și încep învățătura lor cu logica, deși este o mare controversă în privința punctului de plecare urmărit” – Sextus Empiricus, *Opere filozofice*, vol. I, traducere și introducere de prof. dr. Aram M. Frenkian, Editura Academiei R.P.R., București, 1965, p. 67.

din perspectiva lor mai mult un spirit enciclopedic – drept susținătorii filosofiei sistematice. Ei consideră că părțile filosofiei nu sunt independente, ci interdependente. Logica nu este un instrument al filosofiei, ci o parte componentă a acesteia.

Logica stoică a făcut, de asemenea, în cadrul școlii, obiectul unor diviziuni sistematice. Astfel, rezumă Diogene Laertios, unui reprezentanți ai stoicismului „împart partea logică a sistemului în cele două științe, retorica și dialectica, pe când alții adaugă știința, care se ocupă cu definițiile, și o altă parte privitoare la canoane sau criterii; unii, totuși, renunță la partea care privește definițiile”. (Diogene Laertios, VII, 41)

Retorica (cu cele trei subdiviziuni ale ei: deliberativă, judiciară și laudativă), deși prezintă o garanție pentru buna desfășurare a argumentării, este, totuși, numai un fel de propedeutică a dialecticii⁵. Aceasta este „știința de a discuta corect subiectele prin întrebare și răspuns” (Diogene Laertios, VII, 42), cu ajutorul enunțărilor, în vreme ce retorica furnizează argumentele ce urmează a fi dezbătute, le organizează și le dă cadrul potrivit pentru examinare. Așa cum am arătat deja, enunțările (enunțurile), în doctrina stoicilor, sunt de trei tipuri: adevărate, false, nici adevărate, nici false (Diogene Laertios, VII, 42).

Dialectica, în concepția stoică, are două direcții de cercetare: subiectele discursului (sau: lucrurile semnificate = τὰ σημαίνόμενα) și limba (sau: lucrurile care semnifică = τὰ σημαίνοντα)⁶.

Din prima categorie fac parte, după Diogene Laertios (VII, 43-44): reprezentările și produsele lor (între care se numără: exprimabilele = λεκτά⁷; judecățile = ἄξιώματα, de două tipuri – a. complete = ἄυτοτελέες și b. predicate = κατηγορήματα și subiecte = πῦσις; genurile și speciile; argumentele, modurile, silogismele – definite ca raționamente deductive alcătuite din premise și concluzie – și sofismele – datorate limbii sau lucrurilor – care includ argumentele false, adevărate, negative, insolubile, concluzive, precum și cele de tipul Voalatul, Încornoratul, Secerătorul).

Din cea de-a doua categorie fac parte părțile vorbirii, limba scrisă etc.⁸.

Studiul dialecticii, la stoici, are un scop etic: obținerea unor virtuți particulare; dar lista acestor virtuți lasă să se vadă că idealul omului stoic era un tip de om de știință:

⁵ Potrivit lui Sextus Empiricus, *Contra învățaților*, II, 8 sqq., „Zenon din Cition, fiind întrebat prin ce se deosebește dialectica de retorică, strângând pumnul și iarăși desfăcându-l, a răspuns «uite prin aceasta», sugerând prin pumnul strâns caracterul compact și concis al vorbirii dialectice, iar prin desfăcerea pumnului și întinderea degetelor simbolizând amploarea stilului retoric” – Sextus Empiricus, *op. cit.*, p. 232.

⁶ Vezi și W. și M. Kneale, *op. cit.*, p. 154–155.

⁷ A. Dumitriu, în *Istoria logicii*, vol. I, Editura Tehnică, București, 1993, p. 278, menționează alte variante de traducere modernă ale acestui important termen tehnic al logicii stoice: *lektón* este, la C. Prantl, *ausgesprochen* (exprimatul), la I.M. Bocheński *das Gesagte* (ceea ce este spus), „ceea ce se înțelege când se vorbește cu sens” (*sinnvoll*).

⁸ Atenția pe care stoicii au acordat-o studiului limbii este subliniată de cercetători: „Ei au distins, de exemplu, între *voce* (φωνή), care poate fi numai zgomot, *vorbire* (λέξις), care este în mod necesar articulată, dar poate fi fără înțeles, și *discurs* (λόγος) care este o rostire cu înțeles. Mai departe, ei au distins între trei aplicații ale cuvântului „literă”, și anume sunetul, simbolul său scris și numele său” – W. și M. Kneale, *op. cit.*, p. 155.

Dialectica, spun ei, este indispensabilă și este, în sine, o virtute care cuprinde alte virtuți particulare; lipsa de precipitare este cunoașterea timpului când trebuie consimțit la o reprezentare și când nu; socotința este o prezumție puternică față de ceea ce pare verosimil, astfel încât să nu-i cedăm acestei impresii; lipsa de șovăială este tăria în argumentare, încât să nu fim duși de argument în direcția opusă; lipsa de vanitate este o deprindere care conduce reprezentările la rațiunea dreaptă. Știința însăși ei o definesc fie ca o comprehensiune neșovăielnică, fie ca o deprindere în acceptarea reprezentărilor nestrămutată prin vreun raționament. Fără studiul dialecticii, susțin ei, înțeleptul nu se poate feri să nu greșească niciodată în raționament; ea îi dă puțința de a deosebi adevărul de eroare și de a vedea ceea ce este credibil și ceea ce este ambiguu; fără ea nu se pot pune întrebări și da răspunsuri cu metodă. (Diogene Laertios, VII, 47)

Teoria stoică asupra λεκτά este apreciată azi ca „partea cea mai originală a teoriei lor”⁹, cu toate că ni s-a transmis cu serioase lacune. Sintetizând informațiile cu privire la aceasta, cuprinse în lucrările lui Diogene Laertios și Sextus Empiricus, W. și M. Kneale enumeră trei caracteristici fundamentale:

1. *lekta* sunt semnificate în vorbirea cu înțeles;
2. sunt corporale (trăsătură excepțională în contextul materialismului stoic și, cum vom vedea, foarte importantă);
3. unele *lekta* sunt adevărate sau false¹⁰.

Chestiunea statutului ontologic al acestor *lekta* stoice sau, cu alte cuvinte, problema dacă ele există sau nu, le-a dat reprezentanților scepticismului (cf. Sextus Empiricus, *Contra învățaților*, VIII, 11, 12) ocazia să critice teoria stoică. Cu acest prilej – dar ținând, totuși, cont de adversitatea față de stoici a scepticismului – ni se transmit unele informații prețioase despre teoria criticată. Astfel, Sextus Empiricus arată că:

Unii, și mai ales cei din Stoa, cred că adevărul se deosebește de ceea ce e adevărat în trei feluri (...); adevărul este un corp, ceea ce este adevărat există însă incorporeal, și aceasta este clar, zic ei, căci ceea ce este adevărat este o propoziție, o propoziție este un *lektón*, și *lektón*-ul este incorporeal (Sextus Empiricus, *Contra învățaților*, VII, 38).

Deosebirea dintre adevăr (*alétheia*) și adevărat (*alethés*), care reiese din textul de mai sus, are implicații asupra concepției stoice cu privire la contradicție. *Lektá* sunt purtătoare ale unor proprietăți ale corporalului, fără să aibă, ele însele, o existență corporală. Ele sunt adevărate întrucât exprimă proprietățile adevărului corporal, material. Prin urmare, este nevoie de o teorie a criteriilor, un instrument de atribuire, față de *lekta*, a adevăratului sau falsității.

TEORIA STOICĂ A PROPOZIȚIILOR ȘI CONTRADICȚIA

Stoicii au fost foarte preocupați de raportul dintre adevăr și adevărat, ceea ce a făcut ca problema limbajului să capete o importanță specială în filosofia lor. Vocea (φωνή) este articulată și este emisă de gândire, nefiind, precum în cazul

⁹ W. și M. Kneale, *op. cit.*, p. 155.

¹⁰ *Ibidem*, p. 156.

sunetelor produse de animale, arbitrară, ci imitând întrucâtva proprietățile lucrurilor¹¹. Această convingere i-a condus la practicarea unui fel de etimologie, a cărei menire era să lămurească raporturile dintre sunetele articulate (cuvintele) și proprietățile lucrurilor pe care le desemnează cuvintele¹². Cercetările lor în direcția raporturilor dintre sunetele articulate și lucruri nu sunt cu totul noi. Platon, în *Cratylus*, ilustrează deja puncte de vedere coerente asupra problemei, despre care tratează și Aristotel.

Pentru stoici, *lekta* corespunde unei reprezentări raționale (φαντασία λογική) care, la rândul ei, este o proprietate a sufletului, considerat, cum am arătat, ca fiind corporal. Ei trebuie, așadar, să ofere un răspuns la întrebarea privind corectitudinea, veridicitatea reprezentărilor raționale. Răspunsul poate fi sintetizat astfel: reprezentarea rațională adevărată este evidentă gândirii, acceptată ca atare de către cel care gândește, și poartă la stoici denumirea de φανασία καταληπτική, spre deosebire de reprezentarea neevidentă (φανασία ἀκαταληπτική), pe care sufletul o respinge. Evidența și neevidența reprezentărilor se sprijină pe eșafodajul percepțiilor, experiențelor și conceptelor prezent în suflet, adică pe cunoașterea cu care este înzestrat acesta. Trebuie precizat însă că, la origine, sufletul, la stoici, este *tabula rasa*, neposedând, ca în filosofia platoniană, niciun fel de cunoaștere anterioară.

Prelucrarea reprezentărilor de către suflet are ca rezultat noțiunile. Acestea se constituie prin operații distincte, cum putem afla din lucrarea lui Cicero, *De finibus bonorum et malorum*, III, 10:

*Cumque rerum notiones in animis fiunt, si aut usu aliquid cognitum sit aut conjunctione aut similitudine aut collatione rationis, hoc quarto, quod extremum posui, boni notitia facta est*¹³.

Așadar, noțiunile (conceptele) rezultă, potrivit lui Cicero, din experiență, sinteză mentală, asemănare sau prin raționament.

Stoicii au avut propria lor contribuție și în teoria categoriilor. Pentru chestiunea avută în vedere de noi, este de reținut din contribuția lor în problema categoriilor numai diviziunea categoriei *Ceva* (τί) în *corporal* și *incorporal*.

Teoria stoică a propozițiilor studiază raporturile dintre acestea și judecățile pe care le exprimă, ca și clasificarea propozițiilor. Astfel, este înlesnită abordarea propozițiilor non-simple (οὐχ ἅπλᾳ ἄξιώματα), adică a propozițiilor alcătuite din două sau mai multe propoziții simple, propozițiile non-simple fiind, de fapt, cele care îi interesau pe logicienii stoici. Articularea propozițiilor simple în propoziții non-simple se realizează prin conjuncții („dacă”, „deoarece”, „și”, „sau”, „fiindcă”). Propozițiile non-simple ipotetice și disjunctive au fost considerate de către stoici ca fiind mult mai importante decât cele categorice, pe care le valorificase Aristotel în logica sa.

¹¹ A. Dumitriu, în *Istoria logicii*, vol. I, ed. cit., p. 276.

¹² *Ibidem*, p. 277.

¹³ A. Dumitriu, *op. cit.*, p. 285, dă următoarea traducere a fragmentului ciceronian: „Însă noțiunile lucrurilor se formează în suflete dacă ceva este cunoscut prin experiență, sau printr-o sinteză mentală, sau pe baza unei asemănări sau, în sfârșit, cu ajutorul raționamentului și prin acest al patrulea și ultim mod de formare, ajungem la noțiunea de bine”.

Stoicii deosebeau contradictoriul ($\tau\acute{o}$ ἀντικείμενον) de contrar ($\tau\acute{o}$ ἐναντίον). Propozițiile contradictorii sunt propoziții afirmative, respectiv negative. Contrariile se referă însă la noțiuni, cărora li se pot atribui lucruri opuse.

Dintre propozițiile aflate în raport de contradicție, una este cu necesitate falsă, cealaltă adevărată. Adevărul (și, respectiv, falsitatea) propozițiilor este predeterminat (vezi mai sus). Posibilitatea ca adevărul (respectiv, falsul) unei propoziții să se transforme în fals (respectiv, adevăr) nu este acceptată de stoici, care aveau în această privință o poziție rigidă.

Concepția stoicilor cu privire la contradicție susține fatalismul lor general-filosofic. Pentru stoici, totul este determinat, chestiunea aristotelică a viitorilor contingenți neavând pentru ei niciun fel de relevanță.

Propozițiile simple sunt fie adevărate, fie false. Atât propozițiile simple adevărate, cât și cele simple false își au propriile contradictorii. Cele adevărate au contradictorii fără corespondență faptică, cele false au contradictorii cu corespondență faptică.

Din propozițiile simple (adevărate sau false) se alcătuesc cele non-simple. Problema care preocupă logica stoică este cea a valorii de adevăr a acestor propoziții non-simple. Această problemă este destul de asemănătoare cu cea modernă a logicii propozițiilor, după cum se poate vedea și din ilustrarea de mai jos:

Propoziția non-simplă ipotetică este *adevărată* dacă:

- (1) antecedentul este adevărat și consecventul este adevărat;
- (2) antecedentul este fals și consecventul este fals;
- (3) antecedentul este fals și consecventul este adevărat.

Propoziția non-simplă ipotetică este *falsă* dacă:

- (4) antecedentul este adevărat și consecventul este fals.

Propoziția non-simplă disjunctivă exclusivă are forma:

Sau una, sau alta, dar nu amândouă.

Propoziția non-simplă subdisjunctivă admite că mai multe propoziții pot fi simultan adevărate, fără să se excludă, deși pot fi false toate.

Propoziția non-simplă conjunctivă (copulativă):

Propoziția este falsă dacă unul dintre membrii ei (propoziții simple = ἀπλᾶ ἄξιώματα) este fals.

Propoziția non-simplă causală ($\tau\acute{o}$ αἰτιῶδες ἄξιωμα):

(1) este adevărată dacă „începe cu o propoziție adevărată care îi este consecința, și nu dacă inițiala este consecința terminalei”;

(2) este falsă „dacă începe cu o propoziție falsă sau se termină cu o propoziție care nu e consecința primei sau are o propoziție inițială care nu concordă cu propoziția inițială”¹⁴.

¹⁴ *Ibidem*, p. 298.

Teoria stoică a raționamentului prezintă raționamentul ca un sistem alcătuit din premise și concluzie, în care premisele sunt propoziții acceptate în vederea stabilirii concluziei, iar concluzia propoziția stabilită de premise¹⁵.

Stoicii au alcătuit diferite clasificări ale raționamentelor:

I. După raportul dintre premise și concluzie:

(1) În cazul în care *contradictoria concluziei nu este incompatibilă cu conjuncția premiselor*, argumentul (raționamentul) este *neconcluziv* (λόγος ἀπέραντος).

(2) Dacă însă *contradictoria concluziei este compatibilă cu conjuncția premiselor*, raționamentul este *concluziv* (λόγος περαντικός).

II. După modul de justificare:

(1) *Indemonstrabile*

(2) *Demonstrabile*

III. Clasificarea lui Chrysippos (care include cele cinci tipuri de argumente indemonstrabile):

(1) Argumentele care deduc consecventul din propoziția non-simplă ipotetică și din antecedent:

Dacă primul este, atunci al doilea este

Dar primul este

Deci al doilea este.

(2) Argumentele care deduc opusul antecedentului din propoziția non-simplă ipotetică și opusul consecventului:

Dacă primul este, atunci al doilea este

Dar al doilea nu este

Deci primul nu este.

(3) Argumentele care obțin concluzia din negarea unei conjuncții și a uneia dintre părțile ei, concluzia fiind cealaltă parte

Primul nu este simultan cu al doilea

Primul însă este

Deci al doilea nu este.

(4) Dintr-o propoziție non-simplă disjunctivă și afirmarea uneia dintre părțile ei componente se deduce contradictoria celeilalte părți.

Sau primul este, sau al doilea

Primul însă este

Deci al doilea nu este.

(5) Dintr-o propoziție non-simplă disjunctivă și contradictoria uneia dintre părțile ei componente se deduce contradictoria celeilalte părți.

Sau primul este, sau al doilea

Însă al doilea nu este

Deci primul este.

¹⁵ *Ibidem*, p. 299–300.

LOGICA STOICĂ ȘI STUDIUL SOFISMELOR

Stoicii au fost continuatorii micilor socratici și megaricilor, preluând astfel, prin intermediul acestora, și preocupările sofistilor cu privire la limbaj și argumentare. Chrysippos, un autor foarte prolific, a dedicat lucrări întregi unora dintre cele mai reprezentative sofisme, iar despre *Mincinosul* (ψευδόμενος) a scris mai multe tratate¹⁶.

Pentru stoici, sofismele reprezentau un antrenament, o gimnastică dialectică, dar nu exprimau vreo contradicție reală, căci, în filosofia lor, nu putea fi vorba despre astfel de contradicții.

Sofismele megaricilor l-ar fi avut ca autor pe Eubulide și „aveau de scop, unele să încurce numai interlocutorul, altele (...) să prezinte aspecte dogmatice ale filosofiei lor”¹⁷. Să le reamintim pe scurt.

Paradoxul Mincinosului (*pseudomenos*): un mincinos care spune că minte, minte? Dacă minte când spune că minte, spune adevărul; dacă nu minte, atunci minte cu necesitate.

Grămada (*soros*): un bob nu formează o grămadă, două boabe de asemenea, nici trei etc. Când se formează grămada?

Chelul: câte fire de păr trebuie să lipsească pentru ca un om să fie chel?

Voalatul: spui că-l cunoști pe fratele tău; însă omul cu fața acoperită este fratele tău și tu nu-l cunoști. Deci nu-ți cunoști fratele.

Încornoratul: Ai ceea ce n-ai pierdut. N-ai pierdut coarne. Deci ai coarne.

Așa cum arată W. și M. Kneale, paradoxul *pseudomenos* „arată caracterul straniu al oricărei încercări de-a face o propoziție să spună ceva despre adevărul sau falsitatea sa”¹⁸ și, în acest context, interesul stoic pentru acest tip de paradox apare drept cât se poate de firesc.

Paradoxurile de tip *grămada* sau *chelul* interesează, de asemenea, în măsură deloc neglijabilă filosofia stoică, deoarece solicită examinarea supozițiilor privind cunoașterea, pe care, cum am văzut, stoicii le-au luat în considerare cu atenție.

Logica stoică a fost revalorizată în zorii secolului trecut, sub înrâurirea noilor achiziții din domeniul fundamentelor matematicii, ca și a progreselor uimitoare înregistrate de limbajele artificiale și simbolice. De-a lungul secolelor care au precedat această revoluție, originalitatea contribuțiilor aduse de logicienii stoici a fost rareori subliniată.

¹⁶ *Ibidem*, p. 304.

¹⁷ A. Dumitriu, *Paradoxele logice*, Fundația Regele Mihai I, București, 1944, p. 21.

¹⁸ W. și M. Kneale, *Dezvoltarea logicii*, vol. I, ed. cit., p. 128.